

Samonikla kreativna fabrika v času neoliberalne mašine kreativnih industrij¹

Abstract

The Grassroots Creative Factory in the Age of the Neoliberal Creative Industries Machine

The article analyzes the effects of post-Fordist cognitive capitalism in relation to the Autonomous factory Rog and urban transformations in Ljubljana. It focuses on the processes producing a new class geography of the urban environment as part of a broader strategy of neoliberal reorganizations of the modes of production and exploitation. The text uses three paradigmatic examples to highlight structural connections between the usage of the creativity ideologeme and the ideological reorganization of the representation of creativity, between gentrification and class conflict, and the connections between the colonization of urban space and the transformation of commodifying niches within the hierarchy of capitalist exploitation. At the outset, the article analyzes the pan-European model of gentrification based on public-private partnerships, which was adopted by the neoliberal discourses of creative industries and creativity. The article continues by analyzing RogLab, a pilot project of the emplaced material representation of cognitive capitalism. The capitalist colonization of public space and the commons along with the neoliberal strategy of the commodification of creativity need to be understood as part of the new urban political economy, which gradually transforms the city through the process of gentrification, resulting in a biopolitical city founded on immaterial production, spectacle and mythologies of security.

Keywords: creativity, creative industries, neoliberalism, gentrification, Ljubljana

Sandi Abram is cultural anthropologist, PhD candidate and researcher at the Philosophical Faculty, University of Eastern Finland, Joensuu. (sandi.abram@uef.fi)

Povzetek

Članek analizira učinke postfordističnega kognitivnega kapitalizma na primeru Avtonomne tovarne Rog in urbane transformacije Ljubljane. Pozornost je namenjena procesom produkcije nove razredne geografije urbanega okolja, ki jih umešča v širše strategije neoliberalne reorganizacije načinov kapitalistične produkcije in eksploatacije. Da bi lahko osvetlil strukturne povezave med uporabo ideologema kreativnosti in ideološko reorganizacijo reprezentacije kreativnosti, gentrifikacijo in razrednim bojem ter kolonizacijo urbanega prostora in transformacijo komodifikacijskih niš v hierarhiji kapitalistične eksploatacije, se besedilo opre na tri paradigmatke primere. Uvodoma predstavi model panevropske gentrifikacije prek javno-zasebnega partnerstva, na katero sta se

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *SENSOTRA – Čutne transformacije in transgeneracijski okoljski odnosi v Evropi med letoma 1950 in 2020* (ERC-2015-AdG 694893), ki ga financira program za raziskave in inovacije *Horizon 2020* Evropskega raziskovalnega sveta (ERC).

prilepila neoliberalna diskurza kreativnih industrij in kreativnosti. Nato analizira RogLab, pilotni projekt uprostrojene materialne reprezentacije kognitivnega kapitalizma. Sklep umesti kapitalistično kolonizacijo javnega prostora in skupnega ter neoliberalno strategijo komodificiranja kreativnosti v novi urbani politični ekonomiji, ki mesto s procesom gentrifikacije čedalje bolj transformira v biopolitično mesto, temelječe na nematerialni produkciji, mitologijah varnosti in spektaklu.

Ključne besede: kreativnost, kreativne industrije, neoliberalizem, gentrifikacija, Ljubljana

Sandi Abram je kulturni antropolog in doktorski raziskovalec na Univerzi Vzhodne Finske (University of Eastern Finland), Joensuu. (sandi.abram@uef.fi)

Uvod

Danes že težko najdemo osebo, ki iz ust ljubljanskega župana še ne bi slišala oguljenega stavka »Ljubljana je najlepše mesto na svetu«. V tem navidezno preprostem izreku je dejansko strjena urbanistična in korporacijska logika Mestne občine Ljubljana (MOL) – doktrina potrošniške dopadljivosti v »mestu-korporaciji« (Jelesijević, 2015). Grandiozni urbanistični načrti, ki jo uresničujejo, spreminjajo mesto v podobo z razglednice, predvsem z namenom ugajati dominantni urbani turistični industriji.² Utesnjevanje javnega prostora prestolnice v lukrativen, sterilen in disciplinarni jopič ni nič presenetljivo novega. Vseeno se po drugi strani soočamo z novimi strategijami neoliberalnega mestnega urbanizma. Medtem ko je kulturna potrošnja dolgo veljala za pogonsko gorivo simbolne ekonomije mesta (Zukin, 1991; 1995), se mesta v 21. stoletju naprezajo postati področja specifične, na potrošnjo vezane produkcije, kar se čedalje pogosteje odraža v perverzni marketinški koaliciji med kulturno-umetniškimi establišmentom, nepremičninskimi špekulanti, storitvenim sektorjem in lokalno mestno oblastjo.

Tudi sodobna urbana turistična industrija je prenehala zgolj zasedati privilegirani položaj proizvajalca presežne vrednosti v mestu. Srečujemo se z novimi oblikami kolonizacije mesta, ki si podreja nove sfere in načine kovanja presežne vrednosti, pri čemer lastne ideološke gentrifikacijske procese predstavlja pod okriljem »novih planetarnih vulgat« (Bourdieu in Wacquant, 2001). Mednje denimo pripisujemo »kreativni milje« (Landry, 2000) ali »kreativno mesto« (Florida, 2005).³ Nova urbana ekonomija (Sassen, 2002: 22) in njeni zagovorniki ponavadi slepo zasleduje paradigmo urbanega načrtovanja, kot jo je spočel Richard Florida: »Človeška kreativnost je ultimativen vir ekonomske rasti.« (Florida, 2005: 22) Teritorialno se tu prepleta s kognitivno kolonizacijo, ki sliši v času kognitivnega kapitalizma na ime »kreativna ekonomija«.

² Po uradnih statističnih podatkih za obdobje 2011–2016 se prihod tujih in domačih gostov v povprečju povečuje za nekaj več kot 55.000 gostov na leto. Med letoma 2002 in 2016 se je število vseh prihodov več kot potrojilo (Visit Ljubljana, 2017).

³ Za kritiko na kreativnost vezanih konceptov glej Bajič, 2017.

Sila podobnemu procesu smo lahko priča na primeru nekdanje ljubljanske tovarne koles. Tovarna Rog na Trubarjevi je obratovala od konca druge svetovne vojne pa vse do leta 1991, nakar je po petnajstih letih stagnacije za zaprtimi vrati znova oživela šele leta 2006, ko je skupina TEMP zasedla prostore in fordističnemu Frankensteinu na novo vdahnila življenje (glej TEMP, 2009; Kurnik in Beznec, 2009; Kurnik, 2013). Leta 2010 se avtonomna cona prvič predstavi kot mehanizem za reappropriacijo skupnega. »Rogove skupnostne pobude zavračajo neoliberalno logiko na celi črti, saj si prizadevajo za skupno kot ultimativni prostor političnega, to je kraja izmenjave mnenj, žive demokracije in s tem tudi *upora* proti totalitarnim posegom.« (Jelesijević, 2012) Prostori v Rogu, ki so vse od osvoboditve odprto družbeno, kulturno in politično prizorišče, dajejo streho mnogoterim avtonomnim skupinam in političnim subjektom ter na stežaj odpirajo vrata heterogenim umetnicam, aktivistkam, migrantkam, obrtnicam, športnim navdušenkam in številnim drugim. Omenjeni paradigmatški premik v postfordistični kognitivni kapitalizem bom na primeru tovarne Rog prikazal skozi tri ravni. Najprej se bom osredinil na javno-zasebni projekt, imenovan Second Chance, pri čemer bo poudarek na vanj vpetem neoliberalnem diskurzu kreativnih industrij. Second Chance se umešča v prehodno fazo vseh megalomanskih načrtov *de facto* lastnice tovarne Rog – MOL. V sklepnem delu namenjam pozornost spremenjenim prostorskim načrtom, s katerimi osvetljujem predlagano javno financirano *gradnjo* (rušitev) avtonomnih kolektivnih kreativnosti v Rogu in nanjo vezano gentrifikacijo.

Javno-zasebno partnerstvo kot panevropski model gentrifikacije: primer Second Chance

Leta 2010 je MOL predstavila načrt *prenove* tovarne Rog pod imenom Second Chance. Objekt nekdanje tovarne se je tako znašel v družbi t. i. postindustrijskih območij v Evropi, kamor so bili poleg ljubljanskega Roga umeščeni še tovarna AEG (Nürnberg), nekdanji mlin za predelavo bombaža HALLE 14 (Leipzig), tramvajsko skladišče (Krakov) in ladjedelnica Arsenale (Benetke). Za razumevanje slogana Second Chance, »od industrijske rabe do kreativnega impulza«, si najprej oglejmo njegov opis.

Vizija petih evropskih mest je pretvorba neizkoriščenih industrijskih območij v kulturne in kreativne prostore dela in življenja, da bi tako nadaljevali njihovo revitalizacijo s trajnostnimi koncepti. [...] Nürnberg, Leipzig, Benetke, Krakov in Ljubljana sodelujejo pri razvoju inovativnih strategij in konceptov za nadgradnjo nekdanjih industrijskih con v ključna kulturna središča mestnega okoliša. Mesta se soočajo z enakimi izzivi pri razvoju dediščine in nekdanjih znamenitih industrijskih območij. Čeprav je revitalizacija v vsakemu izmed petih mest v različnih fazah, si partnerji zastavljajo enaka vprašanja in delijo enake izzive, priložnosti in cilje. (Second Chance, 2013a)

Po prvotnem načrtu, temelječem na modelu javno-zasebnega partnerstva, naj bi MOL večino tovarni pripadajočih stavb porušila, v glavnem objektu pa bi vzpostavila Center sodobne umetnosti. Omenjeno partnerstvo je predvidevalo območje Avtonomne tovarne Rog (približno 7000 kvadratnih metrov svobode) preprosto razdeliti med zasebne lastnike (80,69 %), medtem ko bi v »javni« lasti ostalo 19,31 % površine. Zasebno bi obsegala rezidenčna dejavnost (luksuzna stanovanja in podzemna garaža), hotel in poslovni prostori. Javni del pa bi bil namenjen izključno »kreativnim industrijam« (večnamenske dvorane, razstavne površine, ateljeji ipd.) (glej Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2011: 4).

Neoliberalna logika posega v Rog je predvidevala zasebne dejavnosti preprosto financirati iz javnih sredstev. MOL bi, če sem nekoliko ciničen, tako vsaj delno ponovila reprizo tranzicijske privatizacije skupne družbene lastnine, ko je nekdanji skupni delavskega razreda prešlo v roke zasebnega kapitala. Razlastitev skupnega zahteva nekoliko podrobnejšo obravnavo. Problematizacijo je treba videti skozi nov urbani režim, ki se ne napaja samo v svetu umetnosti. Na primeru Roga se srečujemo z urbanističnem predlogom, ki kombinira center sodobnih umetnosti *in* kulturne industrije. Če si sposodim misel Hannah Arendt, je privatizacija javnega *in* skupnega tesno povezana s privatizacijo političnega. Rečeno drugače: načrtovana gentrifikacija skozi umetnost bi bila dopolnjena z gentrifikacijo skozi diskurz »kreativnosti«. Kulturaliziran kapital nam pri obravnavanem primeru maha z novo *rešitvijo* za postindustrijska območja – kreativnimi »revitalizacijami (sic!) skozi umetnost in kulturo« (Sheets, 2012).

Literatura v grobem navaja tri oblike gentrifikacije, in sicer tradicionalno, sodobno in umetno (Pasquinelli, 2010). Tradicionalna nastane z izkoriščanjem zgodovinsko-družbenih »varuhov kolektivnega simbolnega in kulturnega kapitala (muzejev, univerz, razreda dobrotnikov in državnega aparata)« (Harvey, 2012: 406). Pri sodobni gentrifikaciji gre za izkoriščanje umetniškega sveta in urbanih subkultur, medtem ko se umetna gentrifikacija uresničuje s pomočjo mestnih svetov, ki prek javnih kampanj promovirajo kreativno mesto, da bi v proračun pritegnili sveženj novih investicij in visokokvalificirano delovno silo (Pasquinelli, 2010). Nepresenetljivo bi lahko med zadnjo obliko gentrifikacije umestili tekmovalnost mest pri zasledovanju simbolnih lovorik (Neil Smith) v obliki prestižnih titul, kot na primer zelena prestolnica, evropska prestolnica kulture, marginaliziranim skupinam prijazno mesto in podobno. »V svetu, kjer potrošniška, turistična, kulturna in na znanju temelječa industrija postanejo glavni vidiki urbane politične ekonomije, se kakovost urbanega življenja in tudi samo življenje v mestu spremenita v blago.« (Harvey, 2008: 31)

Ob tem ostaja odprto vprašanje načinov akumulacije kolektivnega simbolnega kapitala. Ker je MOL sistematično aktivno negirala avtonomno kulturno-politično produkcijo v zasedeni Avtonomni tovarni Rog, je kolektivni simbolni kapital območja ostajal *neizkoriščen*. V tem referenčnem okviru niti zasedniki in zasednice postindustrijskega Roga, niti druge uporabnice in uporabniki niso imeli klasične

vloge »premostnih gentrifikatorjev« (Zukin, 1995: 111), torej tranzitnih uporabnikov prostora in stanovalcev, ki se jih tolerira, vse dokler posredno zvišujejo ceno nepremičnine oziroma mestnega območja. V newyorški soseski Lower East Side so, na primer, »s tem, ko so umetniki ustvarili umetniško sceno in skupnost, ki je združevala življenjski prostor s prostorom za produkcijo, performiranje in razstavljanje, hkrati postali pionirji gentrifikacije na novi meji s srednjim razredom« (Anonymous, 1989: 7).

Namesto umetniškega načina produkcije (Zukin, 1982) se simbolni parazitizem Second Chance prikazuje nekoliko drugače. Svojo kampanjo je gradil na uprositorjenem in sedimentiranem kolektivnem simbolnem kapitalu, ki se je akumuliral v Rogu v času socialističnega industrijskega obdobja, obenem pa romantizirano poudarjal zakoreninjen kolektivni spomin tega prostora. Zato so tako imenovane »edinstvene kulturne dobrine«⁴ nekdanje tovarne videne kot »posebni razpoznavni znaki, pripeti nekemu prostoru, ki imajo znatno moč pri pritegovanju tokov kapitala na splošno« (Harvey, 2012: 405). Povedano natančneje, trditve o edinstvenosti prinašajo monopolno rento (ibid.).

Naj navedeno orišem s pasusom iz opisa projekta: »Mesta se pri razvoju dediščine in znamenitih nekdanjih industrijskih območij soočajo z enakimi izzivi.« (Second Chance, 2013a) Kopičenje kolektivnega simbolnega kapitala je (vsaj v Ljubljani) predvidevalo spojitve simbolne muzealizacije lokaliziranih »edinstvenih« ostankov socialistične preteklosti (produkcija avtentične kulturne lokalnosti) *skupaj* s prej omenjenim kulturnim kapitalom (predvideni umetniški prostori in ustanove), da bi na koncu utirali pot kopičenju kapitala pod blagovno znamko kreativnih industrij. Gre torej za zmes tradicionalne gentrifikacije skupaj s psevdosodobno in umetno obliko.

Zdi se, da je temeljni ideološki gradnik panevropskega projekta Second Chance popolnoma teleološki: kognitariat bo postavljen na mesto že zdavnaj izginulega proletariata, v postindustrijskih prostorih bo avre delavskega razreda po novem deležen floridovski kreativni razred. Le težko bi našli boljši oris demagogije o triumfu svetlega »progresivnega« kapitalizma nad mračnejškim »arhaičnim« socializmom.⁵ Zato lahko v tem kontekstu obravnavamo simptomatično izjavo vodje Oddelka za kulturo MOL ob razgalitvi finančno bosih načrtov v zvezi z Rogom. Po njenem mnenju naj bi *revitaliziran* Rog postal zanimiv za novo generacijo mladih arhitektov in oblikovalcev, saj naj bi ti »v centru dobili prostor in orodja za vstop na

⁴ Besedna zveza je vzeta iz napovedi javnega predavanja sociologinje Lie Ghilardi, ki se je udeležila simpozija *Mesta in kulture – Ali prostor lahko regeneriramo zgolj s kulturo?* v ljubljanskem Mestnem muzeju (glej Ghilardi, 2012). »[R]jedke' mestne dobrine so hitro postale špekulativne delnice, novi obeti in možnosti za širjenje akumulacije kapitala z razlaščanjem.« (Merrifield, 2016: 149)

⁵ Ideološko prebarvanje po znamenitem vzorcu filma *Čarovnik iz Oza* (1939) lahko najdemo še v kakšnem primeru iz popularne kulture. Podstat filma *Varuh spominov* (2014) je sila podobna: ideološki preobrat iz sivenga monotonega komunističnega egalitarizma v pisan svet potrošniškega individualizma se zgodi ravno v trenutku, ko se filmska scena prebarva iz črno-bele v barvno.

trg dela» (Demšič v Krajčinović, 2013).

Mestna oblast s sklicevanjem na *opuščeno* in *bivšo tovarno* Rog ne zanika zgolj do danes delujoč uprstorjen kolektivni politični subjekt (o tem bo govor nekoliko pozneje), temveč se rekuperacija dogaja na semantični ravni s pomočjo metonimije – s sklicevanjem na prvotno poimenovanje tovarne in hkrati z nenehnim ponavljanjem nekega preteklega, zanemarjenega stanja, ki se ga sopostavlja v današnje časovno in materialno dimenzijo (diskurz degradacije, opustitve, praznine, vakuuma).

V podobno diskurzivno polje lahko umestim perverzen opis Second Chance, ki razgali imensko provinienco projekta: »[Ta postindustrijska območja so] industrijska posestva, ki si zaslužijo drugo priložnost.« (Second Chance, 2013a) Second Chance se umešča v linearno profitno logiko neoliberalnega urbanizma (tj. doktrina rasti in napredka kot ekspanzitorskih gonil kapitalizma in z antropomorfiziranim diskurzom⁶ o dajanju posesti drugo priložnost), pri čemer se aktivno poslužuje prej omenjenega mehanizma zanikanja; v projektnem opisu namreč dolgo ni bila niti z besedo omenjena kolektivna reappropriacija iz leta 2006, kaj šele kulturna, družbene in politična proizvodnja v Avtonomni tovarni Rog.

Poskus, da se revitalizira prostor, ki je dejansko že oživiljen (Jelesijević, 2012), velja razumeti kot neposredno napoved vznika kreativnih industrij iz pepela avtonomne kolektivne kreativnosti. Takšen proces bi nemara lahko celo označil za sodobno fetišistično nekrofilijo neoliberalnega urbanizma – torej kompulzivno ponovno uporabo objekta (tovarne) kot stimulant za doseganje konsolidacije (oziroma akumulacije) kapitala. V tem smislu se objektu ne samo apatično negirata kakršnakoli živost in življenje, ampak se njegova emancipatorno kolektivna kreativnost institucionalno evtanazira v urban kadaver, da bi se ga le lahko pozneje posedovalo in osvojilo. Na točki, kjer se sfiži valorizacija kolektivnega kreativnega kapitala, ostane sodobnim nekrokapitalističnim praksam na voljo le oprijemanje za kadavrom proletarskega kolektivnega »telesa«. Banerjee (2008) koncipira pojem nekrokapitalizma kot množico kolonialnih kapitalističnih praks, ki življenje podrejajo moči smrti: »To so prakse, ki upravljajo in organizirajo globalno nasilje prek privatizacije oblasti in ustvarjanja izrednih razmer, kjer se kapital akumulira z razlastitvijo in smrtjo.« (Banerjee, 2008: 18)⁷

Po Davidu Harveyju lahko kolektivni simbolni kapital razumemo tudi kot »*kapitalistično eksploatacijo skupnega* – tj. oblika eksploatacije, ki ne potrebuje nasilnega zaprtja [*enclosure*]« (Pasquinelli, 2010). Konceptu nasilja pa velja nameniti več

⁶ Ne samo, da se pojavlja inflacija evfemizmov za gentrifikacijo, diskurz o mestu je prepojen z medicinskimi, antropomorfni in biopolitičnimi označevalci, denimo revitalizacija, regeneracija, rehabilitacija, saniranje, degeneracija, ekološka bomba itd.

⁷ Marina Gržinić meni, da je nekropolitika kot osnovni proces nekrokapitalizma »vpletena v vse politike, ki določajo pogoje organiziranja družbenega in političnega prostora postjugoslovanske realnosti« (Gržinić, 2008: 3).

pozornosti. MOL od same reappropriacije intencionalno pušča Avtonomno tovarno Rog na eksistenčnem materialnem minimumu, saj celotna rogovska skupnost nima zagotovljenega preklopa na električno energijo, rogovsko *potencio* namreč poganja moč agregatov. Uporabnicam in uporabnikom Roga je poleg takšnega vsakodnevnega systemskega nasilja v preteklosti večkrat pretela grožnja z evikcijo, politika prijaznega nasmeška občinske vladavine pa se je najbolj brutalno manifestirala v davidovsko-golijatovski bitki za Rog junija 2016 ter se poslej nadaljevala v naknadnem (finančnem) izčrpanju nekaterih posameznic in posameznikov.

V nadaljevanju se želim osrediniti na eksploatacijo skupnega, saj se s tem pojmom srečujemo pri nematerialnem načinu produkcije (kognitivno, afektno delo). Zdi se, da je bil namen implementacije projekta Second Chance vpisati prav tovrstno doktrino – iz tovarne Rog narediti prostor nematerialni tovarni dela, saj so nameravali »[...] preobraziti neizkoriščeno industrijsko območje v *kulturno-kreativni delovni in življenjski prostor*« (Second Chance, 2013a; poudaril SA). Navedek je prežet z bistvom biopolitične produkcije, po katerem so vsa področja družbenega življenja *proizvedena*: »[...] postfordizem in nematerialna paradigma produkcije vzameta performativnost, komunikacijo in sodelovanje za svoje osrednje značilnosti.« (Hardt in Negri, 2004: 200) Poglejmo si поблиže, kako so ustvarjene kreativne industrije.

Simulaker kreativnih industrij znotraj bele kocke: pilotni projekt RogLab

Sunek kapitalistične kolonizacije javnega prostora in skupnega je leta 2012 lepo ponazoril pilotni projekt RogLab. Kot investicijska podmena Second Chance se je RogLab usidral v neposredno bližino Avtonomne tovarne Rog, med njima teče namreč zgolj cesta. Objekt, ki so mu pripisali pionirsko vlogo pri napovedovanju kreativnih industrij na tem področju, je arhitekturno zasnovan v obliki popolnoma belega tovornega kontejnerja, ki zelo prikladno izziva dvojno interpretacijo. Najprej, ni mogoče spregledati očitne analogije z umetniško belo kocko, ki napoveduje penetracijo nove »kreativne« urbane ekonomije. Hkrati lahko kontejner beremo kot izvrsten primer, kako neoliberalizem zapakira eno svojih osrednjih floskul o prostem pretoku blaga, kapitala, storitev in ljudi. V nasprotju z Giddensovo konceptualizacijo države kot teritorialnega (obmejnega) kontejnerja oblasti, RogLab teži k temu, da se predstavlja kot nekonfiniran »kreativen« kontejner moči in dinamiko kreativnih industrij.

RogLab je zasnovan kot produkcijski, izobraževalni in predstavitveni prostor v kontejnerskem objektu skupne površine 30 m². Posvečen je dejavnostim na področju arhitekture, oblikovanja in sodobne umetnosti ter njihovega

medsebojnega povezovanja in medsektorskega sodelovanja (gospodarstvo, izobraževanje, znanost, okolje, prostor ...) ter mednarodnemu mreženju. (Rog Centre Pilot Project, 2013)

In naprej:

Deluje kot mini vozlišče ustvarjalnih dejavnosti, s poudarkom na dostopnosti produkcijskih orodij. Njegov namen je v malem merilu razvijati in v praksi preskušati vsebine, partnerstva in načine delovanja, ki bi po prenovi nekdanje tovarne lahko našli svoje nadaljevanje in nadgradnjo v novem Centru Rog. (Rog Centre Pilot Project, 2017)

To, da se RogLab nahaja le streljaj stran od samonikle rogovske skupnosti, še zdaleč ne pomeni, da ponuja vanj hermetično zaprte vsebine. Prej nasprotno, saj sta prostorsko umeščanje in simbolična pozicija RogLaba (situiranost *zunaj*, a *nasproti* tovarne) več kot kako zgovorna. Kolonizacija javnega prostora hkrati napoveduje rušilno kolonizacijo kreativnosti: »Privlačna premična arhitektura [...] označuje začetek obnove nekdanje tovarne Rog.« (Second Chance, 2013b) RogLab si obenem nadeva vlogo epistemološkega in materialnega predhodnika ter glasnika kreativnih industrij: »Da bi lahko natančneje opredeljevali, preizkušali in razvijali možne organizacijske, poslovne in uporabniške modele bodočega Centra Rog, smo zasnovali RogLab, pilotni projekt v malem merilu.« (RogLab, 2017)

V tem pogledu je RogLab, kot nakazuje že imenska pripona, povsem laboratorijski. Je laboratorijska materializacija, ki odraža prepletene procese rentnega kapitalizma, ki parazitira na proizvodnji skupnega (Vercellone, 2008), pri tem pa skuša komodificirati avtonomno kolektivno kreativnost (komodifikacija skupnosti), predvsem pa je predhodnik in facilitator napovedane prostorske uzurpacije in privatizacije skupnega.

Neoliberalizem predlaga, da se človeško blaginjo najlažje doseže z osvoboditvijo individualnih podjetniških svoboščin in sposobnosti v institucionalnem okviru, za katerega so značilne krepka privatna lastnina, prosti trg in prosta trgovina. Vloga države je ustvariti in ohraniti institucionalni okvir, primeren za take prakse. (Harvey, 2005: 2)

Za ilustracijo načrtovane *bodoče institucionalizirane kreativnosti* naj se oprem na umetniški podvig *SocialDress*, ki se je v RogLabu za več dni prisel na prostovoljno delo brezposelnih žensk:

SOCIALDRESS - MOČ LJUDEM [...] je umetniški projekt v obliki modne kolekcije oblačil in tekstilnih izdelkov za dom in gospodinjstvo. Značilnost kolekcije

so protestni slogani⁸ iz vseslovenskih ljudskih vstaj – aktualni izrazi upora in nezadovoljstva ljudi z obstoječim sistemom. Izbrane slogane bomo na delavnicah vezli s sodobnimi vezilnimi stroji na tekstilne izdelke in oblačila, ki jih bomo na tak način opolnomočili. Tradicionalne rokodelske veščine, sodobna tehnologija, moda, družbena angažiranost, aktivizem in socialno podjetništvo se povezujejo v nov interdisciplinaren umetniški projekt. (SocialDress, 2013)

Komodifikacijska mašina, ki se kiti z benevolenco in družbeno angažiranostjo, je poskušala dekontekstualizirati in politično kastrirati kolektivno subverzivnost vstaj z estetizacijo in vampirizacijo na neplačanem delu. Neplačano delo, vzajemna produkcija in interdisciplinarnost segajo korak dlje od atomiziranega prekariata, zato komodifikacijska mašina ne temelji več na izključevanju, ampak na nadzorovanem vključevanju in ji kolektivna narava kvečjemu prija.

V tretje ne gre rado

Leta 2013 so prvotni načrti MOL klecnili pod težo svetovne finančne krize, saj se na razpis za javno-zasebno partnerstvo ni prijavil niti en zasebni vlagatelj, kar pa zadolžene MOL še ni avtomatično odvrnilo od apetita po izpraznitvi Roga. Na mizi je pristal predlog spremenjenega prostorskega načrta, po katerem bi MOL kljub občinski finančni luknji vodila večfazno *prestrukturiranje* (sic!). Pri prvem posegu bi to pomenilo rušitev stavb v okolici osrednje spomeniško zaščitene stavbe *in* pričetek gradnje podzemne garaže (Mestna občina Ljubljana, 2013).

Za okoliška poslopja, ki jih ne bi doletel fasadizem (arhitekturni postopek gradnje stavb, kjer se ohrani samo zunanja lupine stavbe, poruši pa njena celotna notranjost), je spremenjeni prostorski načrt vseboval jasno napoved. Rušenje bi simptomatično pustilo za sabo še eno urbano vrzel, ki bi jo kvečjemu napolnilo parkirišče kot začasen *modus operandi* propadlih urbanističnih načrtov z občinskimi nepremičninami, čakajočih na bodočo revalorizacijo, medtem ko so načrtovane gradbene intervencije na glavni stavbi jasno signalizirale izpraznitev in *rekonstrukcijo* notranjih prostorov osrednjega tovarniškega poslopja in bi za sabo pustile še enega številnih »poznokapitalističnih praznih prostorov« (Bloch, 1959/1996: 188).

Kar razločuje tedaj načrtovano *rekonstruiranje* Roga od drugih že vzpostavljenih urbanih vrzeli, ki so predvsem posledica pomanjkanja nepremičninskih naložb, je intenca oblasti po transformiranju Roga v politično tihi urbani fantom. Evikcije, ograjevanje in osamljenje je le nekaj praktičnih strategij nevtralizacije in depolitizacije nepokornih, po katerih posega oblast.

⁸ Primeri sloganov ljudskega nezadovoljstva, ki so jih na delavnicah všivali na predpasnike in druge kose oblačil, so: »gotof si, fertik je«, »vse jih bomo nesli vun«, »ulice so naše«, »lopovi!«, »moč ljudem, ne strankam«.

Sklepni premislek: »Gentrifikacija je razredni boj.«

Izkoreninjenje in nevtralizacija avtonomne kolektivne kreativnosti, ki ovira kapitalistično eksploatacijo v mestu, sta inherentni širšim procesom urbane transformacije in novim načinom akumulacije kapitala v mestu. Repolitizacija kreativnosti in kolektivno proizvedena emancipacija v samoniklih fabrikah kreativnosti sta postali najbolj očitni v postavljanju zoper začetno ideološko apropiacijo in naknadnemu fizičnemu naskoku na avtonomen Rog.

Da rušilna kontinuiteta oblasti prek strategij neoliberalnega urbanizma ni zgolj za lase privlečena slutnja paranoidnega levičarskega uma, je postalo jasno s povračilnim udarcem projektu *Socialdress*, ki je organiziral razstavo sešitih stvaritev v galeriji Alkatraz (AKC Metelkova mesto). Razstavo, ki so jo odprli v večernih urah 8. oktobra 2013, si je med drugimi ogledala tudi skupina zamaskiranih obiskovalcev, ki so ob odhodu iz galerije skozi vrata odnesli večino razstavljenih objektov, ob tem pa raztrosili (z današnjega stališča) nadvse pomenljive letake z napisom »Ne bomo bager, ki ruši Rog«. Kakopak je takšen participatoren »brenerski« galerijski obisk naletel na ognjevite reakcije s habermasovsko retoriko, vključno z odzivom Muzeja in galerije mesta Ljubljane ter kolektiva RogLab:

To nasilno dejanje ostro obsojamo! V kolikor se posamezniki ali skupine ne strinjajo s projektom prenove nekdanje tovarne Rog, naj svoja mnenja naslovijo na nenasilen način pripravljavcem projekta prenove na Mestni občini Ljubljana in se ne znašajo nad umetnico, umetniškimi deli in tujo imovino. (RogLab, 2013)

Nasilje oblasti, proti kateremu ni bilo mogoče nasloviti mnenja na nenasilen način, je skoraj tri leta zatem, ob svitu 6. junija 2016, kronal prihod bagra, ki je, podkrepjen z mišičevjem s strani MOL najete varnostne službe Valina (kaj kmalu se je je oprijelo porogljivo ime RazValina), želel zlomiti upornega duha rogovske skupnosti. Trenutno razmerje sil na rogovskem terenu (in dvorišču) preprečuje kapitalu črpanje monopolne rente kot poslovnega modela kognitivnega kapitalizma (Pasquinelli, 2008; 2010), kar pa še zdaleč ne pomeni, da se tempo partikularne, kaj šele širše komodifikacije urbane krajine, kakorkoli upočasnjuje, kaj šele, da bi se zaustavil.

Obravnavani primeri nakazujejo posvojitev in implementacijo neoliberalne strategije komodificiranja kreativnosti, da bi z njo izpodrinili radikalno odprt in avtonomen prostor v Ljubljani. Če sta izključitev in evakuacija neposredno povezani s procesom »ugrabljene ustvarjalnosti« (Gržinić, 2008: 3),⁹ se nikakor ne

⁹ Ugrabljeno kreativnost eklatantno ponazarja nedaven agitprop MOL, ki je posnela video z naslovom *Center Rog. Novo središče ustvarjalne Ljubljane*. Video se konča z besedami: »Center Rog je

smemo spozabiti, da pojem kreativnih industrij ni niti znanstveni niti teoretski, temveč politično-ideološki (Vogrinc, 2012: 126). Ideološko prtljago prav tako nosi skovanka »kreativni razred«, saj je parazitski simulaker družbene kreativnosti, ki je ločena od prekariata in pripeta višjemu razredu (Pasquinelli, 2008: 120).

V pogojih, ki jih narekuje mesto-korporacija, smo tako priča sunkovitemu krčenju javnega prostora na račun privatizacije, katerega splošen kolonizacijski stampedo se še zdaleč ne ustavi zgolj pri avtonomnih prostorih skupnega. Spomnimo denimo na nedavni vznik svetlobnih vitrin v spomeniško zaščitenem starem predelu Ljubljane. Neoliberalno mesto ne postaja samo središče zasebnosti in prizorišč potrošnje (Low in Smith, 2006: vii), ampak urbano tkivo začneta čedalje bolj zaznamovati sistematičen in z mitologijami varnosti prepreden nadzor, ki ga spremlja vsakodnevna regulacija gibanja in življenja v njem.¹⁰ Lahko bi dejal, da se v okviru reda ulice čedalje bolj srečujemo z biopolitičnim mestom (Cavalletti, 2005; Gandy, 2006; Negri in Hardt, 2009), ki po eni strani utira pot nematerialni produkciji (kognitivno in afektivno delo) (Pasquinelli, 2010; Wyly, 2012), po drugi pa strukturira mesto kot spektakel (Lindell, 2013; de Kloet in Scheen, 2015; Ploštajner, 2015), pri čemer ne prizanaša prav nobenemu vidiku vsakdanjega urbanega življenja – od najbolj osnovnih premikov, gibov, ritma, pojavnosti, izraznosti, vse do čutnega zaznavanja. Skratka, znotraj biopolitičnega mesta, v katerem neoliberalni procesi producirajo nove razredne geografije urbanega okolja in reorganizirajo nove načine kapitalistične eksploatacije, lahko *začutimo* specifično »dimenzijo gospodstva nad prostori (in telesi)« (Bibič, 2003: 168).

Gentrifikacija nam v ospredje sopostavlja apropiacijo multisenzoričnega zaznavanja mesta, ne le posamičnih čutov. »Tem bolj ko proučujemo prostor in ga pravilneje obravnavamo (ne le z očmi in umom, pač pa tudi z vsemi čuti in celotnim telesom), vse bolj in bolje dojemamo konflikte, ki jih doživlja prostor [...].« (Lefebvre, 2013: 455) Mesto ni samo polje razrednega boja prek posamičnega avditivnega, vizualnega, taktilnega ali olfaktornega zaznavanja mesta (npr. Bibič, 2003; Attali, 2008; DeFazio, 2011), zato je bržkone ena prihodnjih nalog razumeti, kako biopolitika na vsakdanji ravni strukturira mesto, v katerem deluje čutno kot

investicija v ustvarjalno Ljubljano!« (Mestna občina Ljubljana, 2017a) Na spletni strani MOL je bil najavljen takole: »Da bi si meščanke in meščani lažje predstavljali, kakšni bosta podoba in vsebina novega Centra Rog, smo pripravili predstavitveni film. Območje nekdanje Tovarne Rog ima dolgo in spoštljivo zgodovino, ki se je z zaprtjem tovarne koles leta 1991 žalostno končala.« (Mestna občina Ljubljana, 2017b) Propagandni posnetek (ki je – lapsus? – na portalu YouTube žanrsko kategoriziran kot komedija) je pravzaprav vaja v slogu nizanja polariziranih reprezentacij (npr. umazano – čisto, prazno – polno, zaprto – odprto, degradirano – revitalizirano, nevarno – sanirano itd.).

¹⁰ Nedaven simptomatičen primer kriminaliziranja vseh realnosti, ki uhajajo potrošniški mentaliteti, in legitimiranje represije nad njimi ob zanašanju na medsebojno ovaduštvo je bila predlanska kampanja MOL *Človek, čuvaj svoje mesto, samo eno imaš*. Napovedana sterilizacija javnega prostora, vezana na proces turistifikacije mestnega središča, s silo sistematično briše pojavnost družbenih in političnih antagonizmov v mestu, družbeni problemi pa se čez noč transformirajo v kriminalne. »V homogenem prostoru se vzpostavi visoka raven segregacije.« (Lefebvre, 2013: 185)

medsebojno povezana človeška zaznava (Pink, 2010: 332). V tem lahko umestimo Debordovo opozorilo o prostorsko-časovni spremenljivosti najbolj dominantnega čuta, vida, saj

[k]ot čut, ki ga odlikuje največja zmožnost abstrakcije in ga je hkrati tudi najlaže prevarati, povsem ustreza posplošeni abstraktnosti *današnje* družbe. Čeprav se v vidnem svetu navadno orientiramo s pomočjo souporabe vida in sluha, si v navideznem svetu spektakla ne moremo pomagati ne z vidom ne s sluhom kot njegovo komponento; s prostim očesom ne moremo določiti spektakla. (Debord, 1967/1997: 44–45; poudaril SA)

Gentrifikacija tako postaja drugo ime za lokalni politični projekt in ekonomska strategija kapitala, ki zavestno opravi najprej s tistimi na socialnem dnu in njihovo vsakdanjo (čutno) izkušnjo urbanosti: »Družbenopolitična protislovja se udejanjajo prostorsko.« (Lefebvre, 2013: 426) Grenfell Tower, eksemplaričen primer benjaminovskega strateškega olepševanja (Merrifield, 2016: 61), pravzaprav ni zares nikoli tako daleč, kot se morda zdi. Obubožani, nepokorni, avtonomni, prekerni, migranti in številni drugi se znajdejo na vrhu seznama pri, kakor trdi Paton (2014: 186), transformaciji družbenih odnosov tako, da ustrezajo produktivnim odnosom. Skupaj s neoliberalnimi procesi, ki producirajo nove razredne geografije urbanega okolja v času reorganizacije načinov kapitalistične produkcije in eksploatacije, postane ideologem kreativnosti ideološki substitut za (vse bolj prekarizirano) delo in eksploatacijo z institucionalnim zavetjem v kreativnih industrijah.

Maja 1849, ko so pruske enote skušale zadušiti socialistično vstajo v Dresdnu, je Mikhail Bakunin predlagal, naj se pred barikade postavijo slike iz narodnega muzeja. Optimistično je namreč verjel, da bo takšna instrumentalizacija visoke umetnosti in buržoazna senzibilnost do nje zaustavila strele vojakov, a se je izkazalo ravno nasprotno (Scholl, 2011: 157). S prikrojeno mislijo Deleuza in Guattarija bi lahko dejal, da na barikadah samoniklih kreativnih in družbenih fabrik nemara ne potrebujemo več *kreativnosti*, ampak več upora proti sedanosti.

Literatura in drugi viri

ANONYMOUS (1989): The Occupation of Art and Gentrification. *The Anarchist Library*.

Dostopno na: http://theanarchistlibrary.org/library/anonymous-the-occupation-of-art-and-gentrification#fn_back7 (1. junij 2017).

ATTALI, JACQUES (2008): *Hrup: esej o politični ekonomiji glasbe*. Ljubljana: Maska.

BAJČ, BLAŽ (2017): Against Creativity: Loosely Structured Thoughts on a Loosely

- Defined Topic. *Traditiones*. V tisku.
- BANERJEE, BOBBY (2008): Živi in pusti umreti: kolonialne suverenitete in mrtvi svetovi nekrokapitalizma. *Reartikulacija: umetniško-politična-teoretična-diskurzivna platforma* 3: 16–18.
- BIBIČ, BRATKO (2003): *Hrup z Metelkove: Tranzicije prostorov in kulture v Ljubljani*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- BLOCH, ERNST (1959/1996): *The Utopian Function of Art and Literature*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- BOURDIEU, PIERRE IN LOIČ WACQUANT (2001): NewLiberalSpeak. Notes on the New Planetary Vulgate. *Radical Philosophy* (105): 1–5.
- CAVALLETTI, ANDREA (2005) *La città biopolitica: mitologie della sicurezza*. Milano: Bruno Mondadori.
- DE KLOET, JEROEN IN LENA SCHEEN (2015): Introduction. Imagining Chinese Cities. V *Spectacle and the City: Chinese Urbanities in Art and Popular Culture*, J. de Kloet in L. Scheen (ur.), 11–19. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- DEBORD, GUY (1967/1997): Družba spektakla. *Časopis za kritiko znanosti* 25(182): 41–58.
- DEFAZIO, KIMBERLY (2011): *The City of the Senses: Urban Culture and Urban Space*. New York: Palgrave MacMillan.
- FLORIDA, RICHARD (2005): *Cities and the Creative Class*. London, New York: Routledge.
- GANDY, MATTHEW (2006): Zones of Indistinction: Bio-Political Contestations in the Urban Arena. *Cultural Geographies* 13: 497–516.
- GHILARDI, LEA (2012): Mesta in kulture – Ali prostor lahko regeneriramo zgolj s kulturo? *RogLab*. Dostopno na: http://roglab.si/sl/predavanja/2012/cities_and_cultures_-_can_culture_alone_regenerate_places_ (1. junij 2017).
- GRŽINIČ, MARINA (2008): Reartikulacija razmer ali evropsko-slovenski nekrokapitalizem. *Reartikulacija: umetniško-politična-teoretična-diskurzivna platforma* 3: 3–4.
- HARVEY, DAVID (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press
- HARVEY, DAVID (2008): The Right to the City. *New Left Review* 53: 23–40.
- HARVEY, DAVID (2012): *Spaces of Capital: Towards a Critical Geography*. London, New York: Routledge.
- INŠTITUT ZA CIVILIZACIJO IN KULTURO (2011): SWOT Analysis for the Purposes of the Revitalisation of the Former Rog Factory with the Establishment of the Rog – Centre of Contemporary Arts. *Second Chance*. Dostopno na: http://www.secondchanceproject.eu/wp/wp-content/uploads/2011/07/SWOT_Analysis_Ljubljana.pdf (1. oktober 2013).
- JELESIJEVIĆ, NENAD (2012): K reappropriaciji skupnega. Na primeru tovarne Rog. *Tribuna: študentski časopis* 53(4): 25. Dostopno na: http://www.kitch.si/wp-content/uploads/2012/10/Tribuna_K-reappropriaciji-skupnega_Nenad-J.pdf (1. junij 2017).
- JELESIJEVIĆ, NENAD (2015): Vandalizem, izraz upora in izgovor za represijo. *MMCRTV*, 3. avgust. Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/kultura/drugo/vandalizem-izraz-upora-in-izgovor-za-represijo/370941> (1. junij 2017).

- KRAJČINOVIĆ, NINA (2013): Rog kot politični projekt brez zagotovljenih sredstev. *Delo*, 5. september. Dostopno na: <http://www.delo.si/novice/ljubljana/rog-kot-politichni-projekt-brez-zagotovljenih-sredstev.html> (1. junij 2017).
- KURNIK, ANDREJ (2013): Vzamimo si mesto! *Njetwork*, 23. marec. Dostopno na: <http://www.njetwork.org/Vzamimo-si-mesto> (1. oktober 2013).
- KURNIK, ANDREJ IN BARBARA BEZNEC (2009): Resident Alien: The Rog Experience on the Margin. V *New Public Spaces: Dissensual Political and Artistic Practices in the post-Yugoslav Context*, Radical Education Collective (ur.), 45–62. Maastricht: Jan van Eyck Academie.
- LANDRY, CHARLES (2000): *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. London: Earthscan.
- LEFEBVRE, HENRI (2013): *Produkcija prostora*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- LINDELL, JOHAN (2013): *The City as Spectacle: A Debordian Critique of the City as Commodity and Brand*. Prispevek na konferenci. Helsinki, 15.–17. maj 2013.
- LOW, SETHA IN NEIL SMITH (2006): *The Politics of Public Space*. London, New York: Routledge.
- MERRIFIELD, ANDY (2016): *Novo urbano vprašanje*. Ljubljana: Založba /*cf.
- MESTNA OBČINA LJUBLJANA (2013): *Dopolnjeni osnutek Odloka o spremembah in dopolnitvah Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog*. Dostopno na: http://www.ljubljana.si/file/1351552/dop_osn_spr_oppn_ci56.pdf (1. oktober 2013).
- MESTNA OBČINA LJUBLJANA (2017a): *Predstavitveni film Centra Rog*. Dostopno na: <https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/center-rog/> (1. december 2017).
- MESTNA OBČINA LJUBLJANA (2017b): *Center Rog*. Dostopno na: https://www.youtube.com/watch?v=S_6CWwQqows (1. december 2017).
- NEGRI, ANTONIO IN MICHAEL HARDT (2004): *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York: Penguin Press.
- NEGRI, ANTONIO IN MICHAEL HARDT (2009): *Commonwealth*. Cambridge: Harvard University Press.
- PASQUINELLI, MATTEO (2008): *Animal Spirits. A Bestiary of the Commons*. Rotterdam: NAi Publishers.
- PASQUINELLI, MATTEO (2010): Beyond the Ruins of the Creative City: Berlin's Factory of Culture and the Sabotage of Rent. V *Skulpturenpark Berlin_Zentrum*, KUNSTrePUBLIK (ur.). Berlin: Verlag der Buchhandlung Walther König. Dostopno na: http://matteopasquinelli.com/docs/Pasquinelli_Beyond_the_Ruins_of_the_Creative_City.pdf (1. junij 2017).
- PATON, KIRSTEEN (2014): *Gentrification: A Working-Class Perspective*. Farnham: Ashgate Publishing.
- PINK, SARAH (2010): The Future of Sensory Anthropology/the Anthropology of the Senses. *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 18(3): 331–340.
- PLOŠTAJNER, KLEMEN (2015): Neoliberalizem in njegove manifestacije v mestu. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 52(3): 476–493.

- ROG CENTRE PILOT PROJECT (2013): About. *RogLab*. Dostopno na: <http://www.roglab.si/en/about> (1. oktober 2013).
- ROG CENTRE PILOT PROJECT (2017): O RogLabu. *RogLab*. Dostopno na: http://www.roglab.si/sl/o_roglabu (1. junij 2017).
- ROGLAB (2013): Odtujitev del z razstave Socialdress – Moč ljudem v ljubljanski galeriji Alkatraz. Izjava za javnost. *RogLab*. Dostopno na: http://www.roglab.si/sl/sveze/2013/socialdress_izjava_za_javnost (1. junij 2017).
- ROGLAB (2017): Center Rog. *RogLab*. Dostopno na: http://roglab.si/sl/center_rog (1. junij 2017).
- SASSEN, SASKIA (2002): Locating Cities on Global Circuits. *Environment & Urbanization* (14): 13–30.
- SCHOLL, CHRISTIAN (2011): Bakunin's Poor Cousins: Engaging Art for Tactical Interventions. V *Cultural Activism: Practices, Dilemmas, and Possibilities*, B. Özden Firat in A. Kuryel (ur.), 157–178. Amsterdam, New York: Rodopi.
- SECOND CHANCE (2013a): Project Description. *Second Chance*. Dostopno na: http://www.secondchanceproject.eu/wp/?page_id=26 (1. oktober 2013).
- SECOND CHANCE (2013b): Rog Centre of Contemporary Arts. *Second Chance*. Dostopno na: http://www.secondchanceproject.eu/wp/?page_id=94 (1. oktober 2013).
- SHEETS, MONICA (UR.) (2012): Revitalisation Through Arts and Culture: New Developments for 5 European Industrial Complexes. Nürnberg: Second Chance. *Second Chance*. Dostopno na: http://www.secondchanceproject.eu/wp/wp-content/uploads/2012/11/SECOND-CHANCE_Mid-Project-Brochure_online_final.pdf (1. junij 2017).
- SOCIALDRESS (2013): *Socialdress – moč ljudem*. Dostopno na: <http://www.socialdress.net/index.php?htm=socialdress/moc-ljudem> 2013 (1. oktober 2013).
- TEMP (2009): TEMP about TEMP, or a Quick and Unsystematic Retrospective of the Workings of One Temporary and Informal Multidisciplinary Group. V *New Public Spaces: Dissensual Political and Artistic Practices in the Post-Yugoslav Context*, Radical Education Collective (ur.), 144–158. Maastricht: Jan van Eyck Academie.
- VERCELLONE, CARLO (2008): *The New Articulation of Wages, Rent and Profit in Cognitive Capitalism*. Dostopno na: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00645055/document> (1. junij 2017).
- VISIT LJUBLJANA (2017): Statistični podatki v letih 2002–2016. *Visit Ljubljana*. Dostopno na: <https://www.visitljubljana.com/sl/medijsko-sredisce-b2b/statistika/statisticni-podatki-v-letih-2002-2016/> (1. oktober 2013).
- VOGRINC, JOŽE (2012): *Popularna godba: eseji ob poslušanju*. Maribor: Subkulturni azil, zavod za umetniško produkcijo in založništvo.
- WYLY, ELVIN (2012): The City of Cognitive-Cultural Capitalism. *City* 17: 387–394.
- ZUKIN, SHARON (1982): *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. Baltimore in London: The Johns Hopkins University Press.
- ZUKIN, SHARON (1991): *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*. Berkeley: University of California Press.
- ZUKIN, SHARON (1995): *The Cultures of Cities*. Cambridge: Blackwell.